

Ольга Андрєєва

ПЕРСПЕКТИВА КОНСТРУКТИВІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються поняття нації, етносу та раси як базові одиниці концепції державотворення в Україні та формування нової української нації.

Olga Andreyeva. The prospect of constructivist paradigm of nations' creation in Ukraine. The concepts of nation, ethnos and race as base units of conception of creation of the state in Ukraine and forming of new Ukrainian nation are examined in the article.

Нація — це не тільки ідеальна або символічна спільнота, але й матеріальна, тобто спільнота, яка шукає певних матеріальних підтверджень своєї «реальності» (а не вигаданості, оскільки, в іншому разі, яку завгодно спільноту можна проголосити «нацією»). Саме тому в сучасних дослідженнях відбувається «реабілітація» категорії «етносу», яка була трохи відсунена на задній план як породження архаїчного «трейбалізму» або «племінної свідомості» на користь більш «цивілізованої» моделі «політичної (громадянської) нації».

Згідно з цією дослідницькою установкою в новому ракурсі досліджуються і близькі до «етносу» складові розуміння «нації» не тільки як соціокультурної, але як (квазі) природної спільноти. Йдеться передусім про категорію «раси» (і феномен «расизму» та сучасного європейського «неорасизму» як теоретичних «похідних» від базового переживання свого «матеріального» походження). В цьому контексті «раса» виступає як гранично «біологічний субстрат» етносу, який деякі дослідники все ж таки не вважають виключно біологічно-племінною категорією. До таких належить перш за все Лев Гумільов, автор парадоксальної теорії етногенезу, де двигуном виступає пасіонарність у зв'язку з географічним та історичним факторами, одна з характерних рис цієї теорії є послідовний антибіологізм. Частково до таких дослідників належить і Е.Балібар, який вводить термін «вигадана етнічність». Зокрема, він пише: «Вигаданою етнічністю я називаю спільноту, яка утверджується національною державою»¹.

Взагалі концепція виробництва «національного», за Е.Балібаром, є тим рідкісним зразком сучасного конструктивізму, в якому показана «діалектика ідеального та природного» в феномені

національного або, іншими словами, діалектика «технологій» (у вигляді «сітки апаратів та повсякденних практик») та «імітації натуралізації». Наприклад, він зазначає, що «натуралізація належності та підвищення ідеальної нації — дві грані одного процесу»². Таким чином, у конструктивістській концепції Балібара відбувається відновлення в правах категорії «етносу» як важливого чинника національної ідентичності, але етносу не як метафори природності, а як знак диференціації, символу «іншості». Тобто, в цьому розумінні «етнос» позбувається будь-яких біологічних або расових конотацій, але виступає як «конструкт», як категорія уявного.

Але, з іншого боку, саме Балібар демонструє, що в основі цього «конструкту» лежить (явно чи приховано) «расово-біологічний субстрат», який і надає створеній національній спільноті вищої природної «легітимності». Так, французький теоретик переконливо демонструє, що в основі штучного виробництва етносу знаходиться «расизація мови та вербалізація раси», тобто «біологічні метафори» створюють основу національного дискурсу, національної свідомості та національної ідентичності. Наприклад, Балібар аналізує значущість такої категорії для самоусвідомлення національного і/або етнічного як «генеалогія» (в якій міститься не тільки ідея спадкоємності поколінь, але й метафора етносу як «сім'ї»). Крім того, на расову ідею працюють, на думку Балібара, і такі нібито абстрактні академічні дисципліни, як еволюційна антропологія, соціобіологія тощо, а також такі естетичні аспекти расистської свідомості, як «валоризація певного людського типу», формулювання принципів становлення людського ідеалу (тілесного або «духовного»), «віталістичні метафори деяких людських цінностей» (мужність/жіночість) тощо.

У концепції Балібара показовим та найважливішим є те, що «расовий» компонент у формуванні національної ідентичності є обов'язковим не тільки для таких «збочень», як фашизм, не тільки для сучасної ситуації в Європі (яка характеризується спалахом неорасистської ідеології), але й для становлення європейських націй, які в підручниках з політології отримали назву «політичних». Наприклад, дослідник переконливо доводить, що для становлення національної свідомості європейських націй (особливо це стосується таких країн, як Великобританія та Франція) велику роль відіграли їх колоніальні завоювання та імпліцитна (а інколи і явна) ідеологія «білої людини», яка виконує цивілізаційно-місіонерські функції щодо «нижчих» народів саме внаслідок свого біологічного походження.

Аналогічні висновки робляться і стосовно генезису «американської нації», яка теж помилково вважалася спільнотою, згуртованою навколо абстрактної «юридичної ідеї» або «ідеї права». На відміну від такого поширеного та спрощеного тлумачення Балібар доводить, що американська «революційна нація», крім ідеї права, сформувалася на расовій основі подвійного тиску: знищення індіанців та проведення різниці між вільними білими та темношкірими рабами.

Далі Балібар посилається на знаменитий концепт Мішеля Фуко, на концепт *біовлади*, який чітко фіксує тісний зв'язок між владними технологіями та виробництвом соціальної «тілесності» або «расово-етнічного» субстрату «народу». Якщо розвивати цю думку, то «народ» можна уявити таким собі «кентавром», який дивовижним чином поєднує в собі владні технології, мовно-культурну складову ідентичності (де «мова» органічно породжує культурні, цивілізаційні або інші абстрактно духовні «цінності») та, нарешті, «етнічну самототожність»³.

Універсальність принципу тріади «Інституціональне — Мовно-культурне — Етнічне» може бути засвідчена не тільки на прикладі країн традиційних «політичних націй», але й на прикладі так званих постсоціалістичних країн, де «національне будівництво» відбувається за такими саме сценаріями. Так, С.Жижек⁴ аналізує феномен «вторинної реетнізації» як сценарій національної ідентифікації в постсоціалістичних країнах на прикладі держав колишньої Югославії, де поєднуються глобалістські моделі (наприклад, ідея вступу до євроатлантичної спільноти та до НАТО) і відновлення «етносу» як моделі національної ідентичності. Прикладом такої «етнічно-конструктивістської моделі в формуванні національної ідентичності є Росія, яка створила певну спільноту в рамках путінського проєкту за допомогою ідеологій та технологій. (У цих технологіях були задіяні етнічні моделі «інших», як «поганих», сил, у боротьбі з якими руська нація може отримати свій ідентифікаційний код. Наприклад, у ролі таких «інших» виступають «погані» грузини, прибалти, галичани, американці, причому певні культурні розбіжності набувають характеру суто етнічних або міфологічних ознак.

«Позитивною» ж етнічною даністю в цьому проєкті є *світ слов'янства* або «общерусский мир», що для деяких національних ідеологій виступає як загальнородове поняття. Тобто, на прикладі саме Росії дуже добре ілюструється теза Балібара про єдність

«мовного» та «расового» в виробництві етносу як вигаданої та тому понятті ідеальної спільноти. В російській моделі, яка нав'язується сусідам із СНД як експортний варіант російської національної ідеї, мовно-культурна складова закладена в концепті «общерусского мира», в той час як етнічно-расова складова — в концепті такого вигаданого етносу, як «слов'янство».

У цьому «ідентифікаційному контексті» цікавим є імперсько-колоніальний сценарій використання виключно мовно-культурної складової, яка виконує місіонерську функцію щодо «інших», тобто до іншого «расового субстрату» за ієрархією за визначенням нижчого, ніж субстрат імперського Центру. Так, наприклад, у французькому культурному вжитку існує поняття «франкофони», тобто люди, які через французьку мову прилучаються до імперської нації, але які не є французами. Аналогічна ситуація і з імперсько-колоніальним «общерусским миром», який передбачає, що через панування російської мови в публічно-культурному просторі «нижчі» народи зможуть долучитися до культури-гегемона. Але при цьому — хоча їх статус і підвищиться — вони ніколи не зможуть зрівнятися з носіями цієї культури і завжди приречені залишатися «молодшими братами».

Наприклад, у Білорусі прийнята така модель національної ідентичності, де «*русские*» є родовим поняттям, а *білоруси* — видовим, але при цьому «росіяни» в своїй ідеологічній самопрезентації виступали тим народом-гегемоном, в якому «вид» та «рід» збігаються, що й виправдовувало міфологему «старшого брата», яка панувала в ідеології, починаючи з радянських часів.

Розглядаючи контекст формування національної ідеї в Україні, можна дійти висновку, що успішність цієї національної ідеї приречена на те, щоб подолати цю загальнослов'янську дифузність та відокремити себе від «общерусского мира» та від російського культурного та політичного проекту. Саме тому в конструктивістському підході до формування нової української нації, крім ціннісних та технологічних моделей, мають бути представлені й етнічна програма відокремлення українців від світу «східного слов'янства» та проєкт ідеологічного (а якщо — треба й міфологічного) «обґрунтування» етнічної «іншості» українців та росіян за повного розуміння ідеологічною елітою того, що в цьому контексті «етнос» не є незмінною «расово-племінною» субстанцією, як це мало місце в міфологічних примордіалістських схемах, а «вигаданою спільнотою», що створюється, за Балібаром, за допомогою апаратів та політичних

інститутів та яка може функціонувати лише в ситуації державного контролю над «режимом ідентичності», на який вказував О.Білий.

При цьому «расово-племінні» і політико-правові конструктивіські шляхи формування сучасних націй рівноцінні. Оскільки існування таких світів, як «слов'янський», «арабський» та інші не знімає небезпеки війн, конфліктів у середині цих світів. Навпаки, вони можуть бути ще більш жорсткими.

Резюмуючи наші зауваження щодо перспектив конструктивістської парадигми націєтворення в Україні, можна зазначити, що вона є безальтернативною для України. Перш за все тому, що історичного часу для того, щоб нація була вироблена природним шляхом, немає. На підтвердження цієї тези можна навести приклад історика Ю.Вебера, який у книзі «Від селян — у французи» доводить, що Велика французька революція лише започаткувала процес створення французької нації і що знадобилося ще майже 100 років для того, щоб завершити цей процес. Але у випадку з Україною справа полягає в тому, що цих ста років у неї просто немає. Саме тому необхідно застосовувати ті надбання конструктивістського підходу, які обґрунтовують можливість швидкої національної трансформації та модернізації. Тому, підсумовуючи, висунемо такі тези:

1. Можна погодитися з думками сучасних теоретиків стосовно того, що держави так званого «Центру» вступили у фазу «постнаціонального», однак для тих держав (зокрема держав «Периферії» та «Напівпериферії»), для яких процес націєтворення затримався, нема іншого шляху, крім розбудови «нації-держави». Однак теоретики, які наголошують на цій тезі (йдеться перш за все знову ж таки про Е.Балібара), зазначають, що «згідно з цією гіпотезою нації, які прийдуть, не будуть схожі на нації минулого»⁵. Особливо це положення сучасного конструктивізму є актуальним для України, яка протягом усієї своєї історії не мала значного досвіду перебування в інституційних рамках національної держави, в той час, наприклад, як для Росії ці положення не настільки актуальні, тому що вона йде торованим шляхом розбудови імперії.

2. Формування української національної держави має йти прискореними темпами за допомогою розвитку апаратів та інституційних практик, які повинні здійснювати «контроль над ідентичністю» та зберігати «режим ідентичності». Незважаючи на певні ризики такого «*інституційного прискорення*», ще більшим ризиком є анархія, занепад держави та її перетворення на просту тери-

торію в середині «слов'янського світу». Крім того, ризики полягають ще і в тому, що нам до кінця не відомо, якого вигляду набудуть ці нові, навіть європейські, національні і субнаціональні утворення, тобто яка міра повинна бути досягнута у відносинах між складовими тріади «Інститути-Цінності-Етнічна ідентичність». Наприклад, важко сказати, який результат буде мати розвиток ЄС.

Порушення цієї історичної міри (якої, повторюємо, ідеолог, політик чи політтехнолог знати не можуть) породжує феномени відвертого імперіалізму, расизму або такого його різновиду, як фашизм. А також жорсткий інституційний контроль над «виробництвом імперського народу» може призвести до політичного авторитаризму. Безсумнівно, можна багато теоретизувати про необхідність розвитку «громадянського суспільства» як антитези можливому авторитарному етатизму, але при цьому теоретик не може на папері прорахувати всі можливі сценарії «раціонального» та гармонійного співвідношення інстанції державного контролю та демократичних свобод, які пов'язані з певною автономією громадянського суспільства.

Унаслідок цього більшість міркувань про необхідність розбудови інститутів громадянського суспільства часто-густо перетворюється на чисті декларації. Крім того, українська специфіка призводить до інших ускладнень у сфері відносин «держава/громадянське суспільство». Ця специфіка теж добре проаналізована⁶ в згаданій статті О.Білим. Так, говорячи про цей надпопулярний сюжет в українській публічній сфері, автор наполягає на тому, що функція громад як носіїв та осередків громадянського суспільства була завжди амбівалентною. Про цю амбівалентну двоїстість автор пише так: «З одного боку, такі громади забезпечували прихисток їхнім членам. А з другого — впродовж свого існування завжди становили загрозу національній державі в процесі її боротьби за виживання в міжнародних змаганнях. Річ у тім, що кожна така громада через звичаєве право, корпоративну етику і таємні коди робила другорядними цінності національного буття, в різні способи підважуючи роль патріотизму».

І далі: «Сьогодні ми маємо цілковиту бюрократизацію громад, у другому — симуляцію активності, у третьому — утворення корпоративних загонів, націлених на здобуття економічної та політичної влади, яка в своїй діяльності керується винятково етикою групового егоїзму та ситуативною, суто інструментальною ідентичністю, інструментальним раціоналізмом. Причому ці процеси

характерні значною мірою і для західних суспільств. Цей груповий егоїзм сприяє позиціонуванню вузькокорпоративного інтересу як загального. Так і виникає маска корпоративного егоїзму — псевдонаціональна формальноетатистська ідеологія»⁷.

При цьому не враховано ще й лімітрофний характер української державності, а також існування «п'ятої колони» в Україні (про це інколи говориться, але занадто сором'язливо), що створює антиукраїнські (а інколи і відверто антидержавні) громади, які ведуть антиукраїнську пропаганду, влаштовують антиукраїнські акції.

Таким чином, ми бачимо подвійну небезпеку, як з боку антидержавних сил, так і з боку «авторитарного перевороту» в українській політичній системі: ця небезпека надходить з «корпоративного егоїзму» і антиукраїнізму громад, а також — від можливого сценарію зміцнення централізованого правління, державного апарату як інструменту боротьби з зазначеним груповим егоїзмом. Але специфіка нагальних завдань, що постають перед Україною, полягає в тому, що на даному етапі формування інститутів міцної національної держави в ієрархії пріоритетів займає найвищий щабель, оскільки від цього процесу залежить саме виживання української держави та української національної спільноти.

Останній пункт, якого ми б хотіли тут торкнутися, це пункт ідеології «націоналізму» в конструктивістській парадигмі формування української національної ідеї, яку ми відстоюємо в цьому дослідженні. Аналіз концепції Е.Балібара довів, що «націоналізм» (та такі похідні від нього елементи, як патріотизм та ідентифікація себе як члена певної національної спільноти з прихованим поділом згідно зі шкалою «свої/чужі») є необхідним ферментом будь-якої національної ідеології. Як акцентував роль цього поняття Балібар, «це поняття ніколи не функціонує одне, але завжди подано в деякому ланцюгу, будучи водночас його центральною та його слабкою ланкою»⁸.

У контексті сказаного можна констатувати небезпеку та ризик задіяння карти «націоналізму» в українському національному проекті, оскільки, з одного боку, націоналізм є тим, без чого жодна «нація» не може обійтися (оскільки саме «націоналізм» у процесі формування національної ідентичності «відповідальний не стільки за цінності, скільки за «етнічний субстрат» національної ідеї). Але, з іншого боку, тісний зв'язок радикального націоналізму з расизмом призводить до небезпеки «фашистського збочення», про що застерігав Балібар: «Німецький націоналізм зумів іде-

алізувати цілі расизму до такого ступеня, щоб здійснити насильство руками багатьох палачів, а також «нормалізувати» останніх в свідомості іншого населення»⁹.

Аналіз такого роду «збочень» свідчить про глибинну антиномічність цього аспекту формування нації, яку неможливо «нейтралізувати» у будь-якому «раціональному» проекті сучасного націонал-конструктивізму. Інакше кажучи, визначити міру «націоналізму» як «додатку» до проекту національної ідеї як національного Цілого, оскільки «націоналізм» за своєю природою залишиться не тільки центральною, але й найслабшою ланкою національно-державної ідеології. В сьогоднішній ситуації «позитивного націоналізму» в Україні явно не вистачає. Той «націоналістичний шум», який створюють невеличкі радикальні групи, тільки шкодить нормальному націонал-конструктивізму.

¹ *Балибар Э.* Нация как форма: история и идеология // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М., 2003. — С. 112.

² Там само. — С. 113.

³ Там само. — С. 120.

⁴ *Жижек С.* Добро пожаловать в пустыню реального. — М., 2002. — С. 28–43.

⁵ *Балибар Э.* Нация как форма... — С. 107.

⁶ *Білий О., Вовк В.* Панування реалістичного порядку // Критика. — 2007. — Липень — серпень. — С. 3–4.

⁷ *Балибар Э.* Расизм и национализм // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — С. 58.

⁸ Оскільки цінності за визначенням не можуть бути вузьконаціональними, але вимір універсалізму в них завжди присутній.

⁹ *Балибар Э.* Расизм и национализм // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — С. 64.